

FORDRING OG LIVSYTRINGER

K.E. LØGSTRUPS ETIK MED ET UDBLIK TIL DENS RELEVANS I DET 21. ÅRHUNDREDE

Professor, dr. theol. Kurt Christensen,

RESUMÉ: Artiklen beskriver de bærende elementer i K.E. Løgstrups teologisk-filosofiske etik: den etiske fordring, de sociale normer og de suveræne livsytringer, og det indbyrdes forhold mellem disse elementer. Dernæst søger artiklen at placere Løgstrups etiske tænkning i en videre filosofisk og teologisk kontekst. Væsentlige dele af den kritik, som er blevet rettet mod Løgstrups etik, bliver præsenteret, og afslutningsvis foretages et kort udblik til den løgstrupske etiks mulige relevans i det 21. århundrede.

Lad mig begynde med en art syndsbevidsthed: Jeg har aldrig – på trods af, at jeg som teologisk student ved Aarhus Universitet i 1970'erne havde alle muligheder for det – været til én eneste undervisningstime eller ét eneste foredrag hos K.E. Løgstrup. Jeg havde nemlig på et tidligt tidspunkt i *Den etiske fordring* læst, at der ikke findes en kristen etik, og at Jesus ifølge Løgstrup ikke på noget punkt bryder fordringens tavshed. Og et menneske, der har så vanvittige synspunkter, sådan ræsonnerede jeg, kan man umuligt lære noget af.

Senere er jeg kommet på bedre – eller i alle tilfælde andre – tanker, både generelt og i særdeleshed hvad Løgstrup angår: Man kan som regel lære noget også hos mennesker, som man er aldeles uenig med. Og

jeg anser i dag som så mange andre Løgstrup for at være en af det 20. århundredes største danske tænkere og for at være den i særklasse mest originale danske etiker. Løgstrups etiske tænkning præsenteres da også stadig i mange skandinaviske lærebøger, eksempelvis Svend Andersens *Som dig selv* (2003) og Gunnar Heiene og Svein Olaf Thorbjørnsens *Kristen etikk – en innføring* (2011).

Løgstrup (1905-1981) beskæftigede sig ikke blot med etik, men også og ikke mindst med en lang række religionsfilosofiske problemstillinger, hvilket blandt andet kommer til udtryk i værket *Metafysik 1-4*.

Her vil jeg imidlertid udelukkende fokusere på Løgstrup som etiker og specielt på det, som jeg opfatter som de bærende

elementer i Løgstrups etik: Den etiske fordring, normerne og de suveræne livsytringer. Løgstrup har ganske vist aldrig skrevet en egentlig lærebog i etik. Det, der kommer tættest på, er en artiklen på 80 sider: *Etiske begreber og problemer* i antologien *Etik och kristen tro* (1971) redigeret af Gustaf Wingren. Der ud over må først og fremmest Løgstrups moralfilosofiske hovedværk *Den etiske fordring* (1956) og *Norm og spontanitet* (1972) nævnes. Desuden findes der etiske overvejelser spredt over det meste af Løgstrups forfatterskab (Thomassen 1992, 200; Fink 2005, 232).

Løgstrups etik tager afsæt i de nære mellemmenneskelige relationer, i mødet med det andet menneske, men bevæger sig i løbet af forfatterskabet vidt omkring, blandt andet til socialetiske emner så som politik og økonomi (Løgstrup 1972, 160ff), magt i samfundet (Løgstrup 1982, 45ff) og miljøetiske problemstillinger, hvor titlen på en af Løgstrups seneste bøger, *Ophav og omgivelse* (1984), angiver to forskellige måder at forholde sig til naturen på.

Jeg vil i det følgende skitsere de bærende elementer i Løgstrups etiske tænkning, pege på nogle grundperspektiver på denne tænkning, redegøre for dele af kritikken samt foretage et kort udblik til dens relevans i det 21. århundrede.

1. De bærende søjler i Løgstrups etik: Fordringen (normerne) og livsytringerne

Den etiske fordring

Løgstrup blev med bogen *Den etiske fordring* fra 1956 nærmest folkeeje i Danmark og velkendt i både Norge og Sverige og senere i Tyskland og videre ud. Han præsterede dermed det kunststykke at gøre en teologisk-filosofisk problematik til et alment samtaleemne, hvilket må siges at være en smule overraskende i og med, at *Den etiske*

fordring ikke er speciel pædagogisk og let tilgængelig. Men indholdet havde tyngde og gennemslagskraft og rummede givetvis adskillige a-ha-oplevelser. Det gælder eksempelvis et af bogens hovedsynspunkter, nemlig at vi i samværet med andre mennesker altid holder noget af det andet menneskes liv i vor hånd og dermed i større eller mindre grad har magt over det andet menneske (eksempelvis Løgstrup 1956, 25). Dette betyder så også, hævder Løgstrup, at vi altid står under en udtalt fordring om at udnytte den magt, som vi har over det andet menneske, til at tage vare på dette menneskes liv (Løgstrup 1956, 32).

Dette er "den etiske fordring", og den er, hævder Løgstrup, almen. Fordringen udspringer nemlig af en bestemt kendsgerning ved det mellemmenneskelige liv, det, som Løgstrup senere betegner som interdependensen. Fordringen er altså ikke tidsbestemt og relativ, men absolut. Den er givet med tilværelsens grundstruktur, som Løgstrup opfatter som hævet over tidens omskiftelser, og kræver derfor ikke en åbenbaring, men ligger udtalt i et hvilket som helst møde mellem mennesker. Vi står, som Løgstrup også kan udtrykke det, overfor alternativet "omsorg eller ødelæggelse" (Løgstrup 1956, 30, 119; Asheim 1991, 13).

Løgstrup gør sig i *Den etiske fordring* stor umage med at præcisere, hvori den etiske fordring nærmere består. Han fremhæver i den forbindelse, at fordringen er tavs, radikal, eensidig, anonym, universel og uopfyldelig. Hvad fordringens tavshed angår, påpeger han, at i og med at fordringen er udtalt og dermed ikke nødvendigvis identisk med det andet menneskes ønsker, er det op til det enkelte menneske selv under anvendelse af dets "indsigt, fantasi og forståelse" at finde ud af, hvordan man på bedste måde varetager det andet menneskes liv. Og samtidig er Løgstrup opmærksom

på, at den etiske fordring ikke blot kræver omsorg for det andet menneske, men også respekt for dets selvstændighed (Løgstrup 1956, 32, 37). I *Norm og spontaneitet* nævner Løgstrup udtrykkelig, at den etiske fordring blandt andet kommer til udtryk i "den gyldne regel" (Matt 7,12) (Løgstrup 1972, 19).

I senere skrifter udbygger Løgstrup som nævnt tanken om den gensidige selvudlevering i det interpersonale forhold og giver den betegnelsen *interdependens*, hvormed han sigter til det stadigt vekslende forhold mellem selvudlevering og magt (Andersen 1995, 62).

Umiddelbart skulle man tro, at den etiske fordring om at vise omsorg for og ikke ødelægge det andet menneskes liv udelukkende har med det andet menneskes liv at gøre. Men Løgstrup hævder, at man i fordringen har med menneskelivet som helhed at gøre, ikke mindst med forståelsen af sit eget liv, nemlig om man forstår sig som sit eget livs suveræn, eller om man forstår livet som en gave (Løgstrup 1956, 29 og 180; Andersen 1995, 63-64; Hansen 1998, 50).

De sociale normer

Selvom de sociale normer ikke på samme måde som fordringen og livsytringerne kan siges at høre til de bærende søjler i Løgstrups etik, omtales de ikke desto mindre udførligt i *Den etiske fordring*. Med normer forstår Løgstrup regler eller forskrifter for, hvordan vi skal leve sammen som mennesker. Han taler i den forbindelse ofte om tre former for normer: De retslige, de moralske og de konventionelle (Løgstrup 1956, 65).

Løgstrup skelner også på anden vis mellem forskellige slags normer: Samlivsnormer, ikke mindst i relation til samlivet indenfor ægteskab og familie, samarbejdsnormer, nemlig normer, som skal følges, når vi i fællesskab skal løse bestemte opgaver,

og afledte normer, normer, der dannes på basis af livsytringerne (Andersen 1995, 82-85). Lidt på linie med samarbejdsnormerne betragter Løgstrup karaktertrækkene, eksempelvis pålidelighed (Andersen 1995, 85).

Normerne udspringer af det samme forhold som fordringen, nemlig menneskers udleverethed til hinanden. Og de har også den samme funktion som fordringen, nemlig at beskytte et menneske imod den eller dem, som det er udleveret (Andersen 1995, 82). De sætter "grænser for den enkeltes udnyttelse af, at det andet menneske er prisgivet ham" (Løgstrup 1962, 67).

Ikke desto mindre adskiller de sociale normer sig på flere måder fra fordringen. De er til forskel fra den radikale fordring blot menneskelige konventioner. Og mens den etiske fordrings indhold er konstant, kan det samme ikke siges om de sociale normer. Og de sociale normer er heller ikke på samme måde som den etiske fordring tavse. De rummer tværtimod ofte helt konkrete handlingsanvisninger (Løgstrup 1956, 69).

De sociale normer er ikke desto mindre nødvendige og vil som regel gøre sig gældende som konventioner, forventninger og idealdannelser. De udspecificerer den etiske fordring med hensyn til, hvordan medmenneskets liv på bedste måde kan varetages i den konkrete situation, uden at fordringen og normerne dog kan sættes i forlængelse af hinanden. For normerne er utilstrækkelige og kan tage helt fejl, således at fordringen kan kræve, at man handler på tværs af et samfunds aktuelle normer. Og frem for alt er normerne underlagt tidens foranderlighed. De kan derfor kun have vejledende, ikke bindende funktion. Og mens fordringen kræver uselvished, kan mange sociale normer efterkommes med ganske andre motiver, eksempelvis ønsket om at leve op til gældende idealer og normer. Med andre

ord: Mens fordringen er radikal altro-centreret, er normerne netop norm-centrerede (Løgstrup 1956, 68; Asheim 1991, 18; Fink 2005, 233).

De suveræne livsytringer

Til forskel fra de sociale normer hører de suveræne livsytringer så absolut til det centrale og originale i Løgstrups færdigt udformede etik. Allerede i *Den etiske fordring* udgjorde den mellem menneskelige tillid et bærende element. Løgstrup skriver som noget af det første i *Den etiske fordring* om "Tilliden som i elementær forstand hører menneskets tilværelse til" (Løgstrup 1956, 17). Dette og tilsvarende fænomener havde Løgstrup imidlertid i adskillige år ikke et eget begreb for, selvom der formentlig findes ansatser til dem allerede i disputatsen fra 1942 (Armgaard 1971, 39f). Men fra og med *Opgør med Kierkegaard* (1967) betegner Løgstrup tillid og barmhjertighed med mere som suveræne livsytringer, og disse livsytringer udgør nu fundamentet i hans etiske tænkning. I indledningen til *Norm og spontaneitet* (1972) beskriver Løgstrup udførligt sin forståelse af livsytringerne. Som suveræne livsytringer regner han ud over tillid og barmhjertighed, som han tilsyneladende anser for at være de mest indlysende eksempler på suveræne livsytringer, fænomener som talens åbenhed, kærlighed, medlidenhed, oprigtighed og troskab – uden at han dog på noget tidspunkt foregiver at have en endelig liste over suveræne livsytringer (Sløk 1980, 73; Andersen 1995, 69; Thomassen 1992, 200; Jensen 2007, 106). Det bibelske eksempel på en suveræn livsytring, som Løgstrup oftest fremdrager, er lignelsen om den barmhjertige samaritaner (Sløk 1980, 73). Livsytringerne betyder, at Løgstrup fra nu af ikke betragter den etiske fordring, men netop livsytringerne som det mest grundlæggende etiske fænomen. Det

er livsytringerne, som nu konstituerer etikken (Løgstrup 1967, 114; Løgstrup 1982, 108; Asheim 1991, 18).

I begrebet "livsytring" ligger, at tillid og barmhjertighed med mere ikke er noget, som vi bestemmer os for. Det er tværtimod livet selv, som ytrer sig på denne måde. Vi gribes af livsytringerne, de kommer bag på os, de kommer os i forkøbet, og det er mødet med det andet menneske, der er den udløsende faktor. Der er altså en spontanitet i menneskelivet, der er på etikens og næstekærlighedens side. Løgstrup kan også fremhæve, at livsytringerne er førkulturelle. De er, kunne man sige, udtryk for menneskelivets skabte godhed (Nilsson 1980, 35; Hansen 1998, 152, 159). Og de bærer det hele, holder det hele oppe. De forklarer, hvorfor menneskelivet kan gå videre på trods af menneskets destruktive virksomhed (Armgaard 1971, 46-47). Dette træk ved livsytringerne kommer både til udtryk ved betegnelsen *suveræn* og *spontan* livsytring (Asheim 1991, 13). Betegnelsen suveræn betyder endvidere, at livsytringerne er et formål i sig selv (Wolf 2007, 41). Livsytringerne er ifølge Løgstrup også *definitive*. De er på forhånd noget helt bestemt. Barmhjertigheden kan ganske vist ytre sig på mange forskellige måder, men den er ikke desto mindre altid optaget af at rydde hindringer for den andens livsudfoldelse af vejen (Andersen 1995, 69).

På samme måde som Løgstrup var omhyggelig med at præcisere den etiske fordring, er han også omhyggelig med at præcisere, hvad der ligger i begrebet suveræn livsytring. Den suveræne livsytring er også, påpeger Løgstrup, *ubetinget, absolut, anonym, personlig, universelt åbenbart* osv. Den suveræne livsytring kan ikke begrundes, den er utvungen og uden bagtanker. Den kan ikke gøres til middel for noget andet (Thomassen 1992, 202). Og livsytringen

**Fordringen er altså ikke tidsbestemt
og relativ, men absolut. Den er givet med
tilværelsens grundstruktur, som Løgstrup
opfatter som hævet over tidens omskiftelser,
og kræver derfor ikke en åbenbaring**

er identitetsskabende, den bringer mig i overensstemmelse med mig selv (Løgstrup 1967, 96; Wolf 2007, 45).

Man kunne måske her komme på den tanke, at livsytringerne er en moderne udgave af dyderne. Men det er ikke tilfældet, for mens dyderne er karaktertræk, der kan opøves, er livsytringerne ontologisk givne muligheder, der findes i ethvert menneske, og de er spontane, de kommer bag på os. Løgstrups forfatterskab rummer imidlertid også overvejelser over netop karaktertræk, som derfor kan siges at udgøre hans udgave af dydsetikken (Thomassen 1992, 201; Hansen 1998, 139-140).

De suveræne og de tvungne eller kredsende livsytringer

Løgstrup er ikke blind for, at vort liv med hinanden langt fra altid er præget af tillid og spontanitet, men nok så ofte af det stik modsatte. Dette kommer allerede til udtryk i, at han betegner de suveræne livsytringer som skrøbelige, men endnu mere i talen om de såkaldt tvungne eller kredsende livsytringer: Fornærmelse, jalousi, misundelse, had og hævnerrighed med mere. Med udtrykket "kredsende" livsytringer vil Løgstrup betone, at en person i denne bevidsthedstilstand, i disse følelsers vold cirkler om sig selv, går i selvsving uden at kunne bryde kredsløbet om sig selv og nå ud til de andre. Dette giver i øvrigt associationer til Luthers beskrivelse af synden som menneskets "indkrogethed i sig selv" (Hansen 1998, 146).

Men de suveræne livsytringer er ifølge Løgstrup ikke desto mindre de fundamentale og primære livsytringer. Tillid er eksempelvis primær i forhold til mistillid. De suveræne livsytringer har, kunne man sige, en højere rang af virkelighed end de tvungne eller kredsende. De tvungne eller kredsende livsytringer forudsætter nemlig de suveræne, som de lukrerer på. De er reaktive

livsytringer, de er parasitter. Og i modsætning til de tvungne og kredsende livsytringer, der blot fastholder situationen, kan de suveræne livsytringer ifølge Løgstrup ændre en konkret situation (Løgstrup 1962, 531; Nilsson 1980, 23; Jensen 2007, 111).

Løgstrups tale om, at de suveræne livsytringer er primære i forhold til de tvungne og kredsende, skal imidlertid ikke forstås på den måde, at vi eksempelvis altid møder det andet menneske med tillid for så eventuelt efterfølgende at svinge over til mistillid. Løgstrup mener som antydning snarere, at der er en ontologisk rangforskel mellem tillid og mistillid. Mistilliden er en forvrængning af tilliden, dens negation, og som sådan funderet i tilliden (Løgstrup 1961, 229ff; Andersen 1995, 73). Niels Thomassen overvejer i den forbindelse, om de tvungne eller kredsende livsytringer egentlig fortjener betegnelsen "livsytringer" i og med at de har reaktionens karakter og som regel af Løgstrup blot beskrives som fænomener eller følelser (Thomassen 1992, 207-208).

Som et bidrag til en mere præcis forståelse af livsytringernes karakter påpeger Svend Andersen, at mens livsytringen barmhjertighed umiddelbart kan ses som udtryk for varetagelse af det andet menneskes liv, gælder det ikke for livsytringerne tillid, oprigtighed og talens åbenhed. Men de har alle det til fælles, at de viser menneskelivet, som det er anlagt på at skulle leves. Og dette afspejler ifølge Svend Andersen en grundlæggende dobbelthed i Løgstrups etiske tænkning: Det gode er både det godgørende og realiseringen af det gode liv, livet som det er tænkt at skulle leves (Andersen 1995, 71-72). En anden måde at betragte livsytringerne tillid og barmhjertighed på er at se dem som to forskellige udslag af den grundlæggende interdependens, menneskets gensidige udleverethed (Hansen 1998, 157).

Livsytringerne og fordringen

Med lanceringen af begrebet livsytring degraderes den etiske fordring ikke blot til en sekundær plads i Løgstrups etiske univers, han korrigerer også sin egen opfattelse i *Den etiske fordring*, hvor han gjorde gældende, at fordringen var uopfyldelig. Nu hævder han, at den varetagelse af det andet menneskes liv, som fordringen kræver, faktisk kan ske (Andersen 1995, 69). Livsytringen opfylder nemlig fordringen, men vel at mærke før fordringen overhovedet har lydt. I den forstand kan man sige, at de suveræne livsytringer er præmoralske, og samtidig gælder det, at det dybest set er livsytringerne, der giver moralen dens indhold.

At livsytringerne er spontane og suveræne betyder imidlertid som tidligere nævnt ikke, at de altid indfinder sig eller altid bliver udlevet. Det normale er tværtimod, at den til situationen svarende livsytring ikke indfinder sig. Og så melder fordringen (og normerne) sig, fordi den spontane livsytring udeblev. Fordringen går altså paradoksalt nok ud på, at den skulle have været efterkommet endnu før den havde lydt. Men det betyder, at fordringen altså er sekundær i den forstand, at den først kommer til orde, når livsytringerne skulle have meldt sig, men ikke gjorde det eller ikke blev efterkommet. Vedrørende livsytringen barmhjertighed kan Løgstrup udtrykke det således: "De handlinger, som barmhjertigheden ville have gjort, men som altså ikke blev til noget, bliver til handlinger der bør gøres, de bliver til pligt." Moral består dermed i at levere erstatningsmotiver til erstatningshandling. Den gode handling er nemlig den, der spontant gøres af hensyn til den anden, ikke den handling, der gøres for at leve op til et princip (Løgstrup 1968, 123ff; Løgstrup 1982, 109; Andersen 2003, 297; Wolf 2007, 24).

Magtfænomenet og idealdannelse

Det blev indledningsvis nævnt, at Løgstrups etik tager afsæt i mødet med det andet menneske, men i løbet af forfatterskabet bevæger sig vidt omkring, blandt andet til socioetiske og miljøetiske problemstillinger. I den forbindelse kan der konstateres en vis sammenhæng i Løgstrups etiske overvejelser vedrørende disse i øvrigt ganske forskelligartede felter. Dette kan blandt andet iagttages i Løgstrups fokus på magtbegrebet. Løgstrup er, som vi har set, opmærksom på, at de mellem menneskelige relationer indebærer, at vi mennesker har magt over hinanden. Men magt er også kendetegnende for det politiske og økonomiske liv. Her gælder i øvrigt, at den politiske magt (under vore himmelstrøg) til forskel fra den økonomiske er en delegeret magt. I forbindelse med den økonomiske magt kommer Løgstrup også ind på den teknologiske magt (Andersen 1995, 102; Andersen 2003, 299). Det er i forbindelse med disse temaer et hovedsynspunkt for Løgstrup, at den politiske og demokratiske magt ikke må udhules af den moderne koncentration af økonomiske magt, som har indvirkning på alles liv (Løgstrup 1972, 224).

Et andet område, hvor der kan iagttages en vis sammenhæng, er i forbindelse med livsytringerne og samfundsetikken. For selvom samfundet ikke kan organiseres ved hjælp af livsytringerne, betyder det ikke, at livsytringerne er helt udenfor synsfeltet i samfundsetikken. Det mest oplysende eksempel er her livsytringen barmhjertighed, der ifølge Løgstrup er blevet omsat til et samfundsmæssigt ideal og som ideal blandt andet har manifesteret sig i form af sundhedssektoren, socialvæsenet og selve ideen om velfærdsstaten (Andersen 1995, 97; Jensen 2007, 110).

De to konti

Når nu de suveræne livsytringer som et almenmenneskeligt fænomen udgør det bærende element i Løgstrups etik, ville det ikke være urimeligt at antage, at denne etik var præget af en skabelsesoptimisme uden reel plads til tanken om syndefaldet. Men allerede Løgstrups vedholdende tale om kredsende livsytringer viser, at alt på ingen måde er rosenrødt i Løgstrups univers. Og flere steder kommer han ind på, at vi både kender til den umiddelbare tilskyndelse til at komme det nødlidende menneske til hjælp og til af forskellige grunde at forvrænge eller undlade at efterkomme denne tilskyndelse. Løgstrup skelner i den forbindelse mellem menneskelivet og mennesket og taler om to konti: "Vort givne liv og dets umiddelbare tilskyndelses konto" og "vort egos og dets livsødelæggelses konto" (Løgstrup 1971, 218). Livet rummer altså muligheder for glæde og lykke, men mennesket har en tilbøjelighed til at ødelægge livet. Dette må efter mit skøn forstås som en human, ikke-religiøs måde at udtrykke på, at vi både er skabt og faldet (jf. Andersen 2003, 296, 324). De suveræne livsytringer er udtryk for, at Gud har skabt og stadig skaber livet som noget godt. De indestængte livsytringer må derimod skrives på menneskets egen konto. De er produkter af menneskets forvrængethed og manifestationer af synden.

Efter denne kortfattede beskrivelse af nogle af de bærende elementer i K.E. Løgstrups etik vil vi nu forsøge at hæfte nogle karakteristika på denne etik.

2. Hvordan skal vi karakterisere Løgstrups etik?

Løgstrups etik lægger en række karakteriseringer nær samtidig med, at den ikke uden videre er nem at placere. Hans Fink nævner – idet han primært henholder sig

til *Den etiske fordring* – at Løgstrups etik hverken kan indpasses i en utilitaristisk, en aristotelisk eller en kantisk tradition, ligesom den "ligger lige langt fra en kommunitaristisk fremhævelse af det historisk specifikke og fra en diskursteoretisk fremhævelse af det universelt acceptable. Jeg kender ingen andre der forstår det helt sådan" (Fink 2005, 239). Jeg vil ikke desto mindre i det følgende pege på nogle af de mest indlysende karakteristika. Nogle af dem dækker til dels hinanden, andre synes at udgøre modsætninger:

- (1) Etik kan gøres vældig kompliceret. Også Løgstrups skrifter rummer her og der vanskeligt tilgængelige ræsonnementer. Men samtidig præger det Løgstrups etik, at den fokuserer på nogle af *etikens helt elementære grundspørgsmål* så som "Hvad skal jeg gøre?" og "Hvad er den gode handling?" og i den forbindelse slår fast, at den etiske fordring til enhver tid går ud på at vise omsorg for det andet menneske, som man kommer i berøring med.
- (2) Ole Jensen betegner Løgstrup som en filosofisk begavet teolog (Jensen 2007, 15). Og i forlængelse heraf kan Løgstrups etik betegnes som *teologisk-filosofisk*. Det er derfor nærliggende, som Svend Andersen gør i lærebogen *Som dig selv*, at opdele beskrivelsen af Løgstrups etik i en filosofisk og teologisk del. Men samtidig er det ikke uproblematisk, for dermed bærer han på en måde ved til det debatbål, som længe har brændt: Hvordan skal vi forstå forholdet mellem de to sider ved Løgstrups etik: Står de uformidlet ved siden af hinanden, hvilket Andersens opdeling kunne synes at tilsige? Eller skal Løgstrups etik primært betragtes som en filosofisk etik? Eller har Løgstrup en underliggende teologisk dagsorden for hele sit etiske

forfatterskab, hvilket jeg – og vel efterhånden de fleste – er tilbøjelig til at mene (begrundelse følger under punkt 8)? (Andersen 2003, 327).

- (3) Ofte rubricerer man etikere efter, om de kan siges at repræsentere en deontologisk (pligt), en teleologisk (målsætnings/konsekvens) eller eventuelt en sindelagsetik. Og Løgstrups etik rummer da ikke mindst åbenlyse elementer af deontologisk art (Nilsson 1980, 94-95), og selvom Løgstrup terminologisk sonderer mellem den etiske fordring og normerne, har fordringen utvivlsomt normkarakter, hvorimod han er langt fra at være utilitarist (Fink 2005, 234 og 237). Ikke desto mindre ønsker han ikke uden videre at lade sig placere i én af disse skuffer, men vil selv karakterisere sin etik som *ontologisk funderet*. Denne påstand om en ontologisk fundering af etikken har flere sammenhængende aspekter: For det første: Løgstrup vil hævde, at etikken er nedlagt i selve den måde, som tilværelsen er indrettet på. Etik er ikke noget, som må komme ind i vor livsvirkelighed udefra. Livet selv møder os som en etisk fordring. Selv beskriver han sin ontologisk funderede etik således: "Fra det grundvilkår, vi lever under, og som det ikke står til os at ændre, nemlig at den enes liv er forviklet med den andens, får den etiske fordring sit indhold, idet den går ud på at drage omsorg for det af den andens liv, som forviklingen prisgiver en." (Løgstrup 1971, 211). Etikken kan også ifølge Løgstrup siges at være begrundet i menneskets natur (Andersen 2003, 298). Vi har for det andet noteret os, at de suveræne livsytringer ifølge Løgstrup har et ontologisk primat i forhold til de kredsende og tvungne livsytringer. Dette illustrerer ifølge Løgstrup, at

det gode har en ontologisk forrang frem for det onde. Det onde er en forvrængning af det gode, som det dermed forudsætter (Andersen 1995, 73). Endvidere betyder det, at etikken ifølge Løgstrup er funderet i det spontane liv, i de spontane handlinger. Løgstrup hævder for det tredje, at forskellen mellem godt og ondt ikke er vor egen bedrift, men har ontologisk rang, altså er givet med tilværelsen selv: "Hvad der er godt og hvad der er ondt ved vi fra vor blotte fakticitet, så vist som det gode bevarer og fremmer tilværelse, og hvad der er ondt ødelægger tilværelse. Kort sagt, forskellen mellem godt og ondt har ontologisk rang" (Løgstrup, Eksistensteologisk og religionsfilosofisk tolkning af Jesu forkyndelse, 3. jf. 7). På denne baggrund vil Løgstrup som nævnt karakterisere sin etik som ontologisk funderet.

- (4) Hvis man vil oversætte en "ontologisk funderet etik" til traditionel kristen sprogdragt, vil det være oplagt at tale om *en skabelsesbaseret etik*. Og det er da også, hvad både Johannes Sløk og Svend Andersen m.fl. gør i forbindelse med Løgstrups etik. Løgstrup hævder da ifølge denne tolkning, at det skabte liv er det gode liv. De gode gerninger er at gøre det, som man er skabt til at gøre. Og livsytringerne viser, hvad der er den rette handle måde (Sløk 1980, 72; Andersen 2003, 327). Man kunne også udtrykke det på den måde, at Løgstrups etik er en form for *lex naturalis*. En bemærkelsesværdig teologisk konsekvens af Løgstrups forståelse af livsytringerne er i den forbindelse, at han, som blandt andet Sløk har gjort opmærksom på, allerede placerer det etiske livs spontanitet i det skabte menneskeliv og ikke som Luther først i det genfødte menneskes liv (Sløk 1980, 73; Andersen 1995, 56).

(5) Svend Andersen karakteriserer Løgstrups etik som en *nyformulering af en luthersk etik*. Det giver han adskillige argumenter for: Fordringen er udtryk for en *lex naturalis* og har sammen med normerne den rolle, som lovens første brug har hos Luther; Løgstrups tale om fordringens uopfyldelighed svarer til lovens anden brug hos Luther, der går ud på at afsløre menneskets synd; Hos Løgstrup finder vi også en parallel til Luthers tale om, at loven efter dens anden brug "driver til Kristus", nemlig i tanken om, at fordringens uopfyldelighed rejser spørgsmålet om tilgivelse; Livsytringerne er udtryk for Skaberens opretholdelse af menneskers sociale liv og udgør en slags parallel til Luthers skabelsesordningstanke; også Løgstrups udsagn om normerne for samlivet mellem forældre og børn og mellem ægtefæller må betragtes som en nyformulering af den lutherske skabelsesordningstanke (Andersen 1995, 83; jf. Løgstrup 1971, 211); Det etiske grundfænomen er altså ifølge Løgstrup ikke en selvpålagt lov, sådan som Kant mente, men et ansvar, der er givet med menneskets natur, til hvilken det hører at leve i bestemte ordninger, der fungerer som en naturlig lov (Luther) (Løgstrup 1971, 211; Andersen 1995, 55); Løgstrup fastholder også den lutherske tanke, at kristentroens frugter er næstekærlighedens gerninger – selvom Løgstrup som nævnt vil hævde, at der ikke findes en kristelig etik (Andersen 2003, 323-325). Men der kan også konstateres mindst én væsentlig *forskel* på Luther og Løgstrup, nemlig i synet på det skabte livs godhed. Her hævder Løgstrup, at det skabte livs godhed har magt til at bryde igennem det naturlige menneskets selvished. Denne magt

mener Luther først kan tilskrives troens frugter i det genfødte menneske (Sløk 1980, 73).

- (6) Løgstrups etik, ikke mindst som den fremgår af *Den etiske fordring*, kunne godt give associationer til den situationsetik, som voksede frem i 1960'erne og 1970'erne. Men Løgstrup afgrænser sig ikke desto mindre fra den form for situationsetik, der betragter øjeblikkets situation som så enestående, at etikken ikke kan gives noget generelt indhold ud over det enkelte tilfælde. Løgstrup mener nemlig, at de fleste situationer domineres af de typiske træk (Løgstrup 1972, 45). Og de grundvilkår, som etikken er forankret i, beskriver han som konstante, uforanderlige (Løgstrup 1971, 227 og 229). Som nævnt fokuserer Løgstrups etik på det fællesmenneskelige, det almene, det universelle. I den forstand drejer det sig i den fordring, som han kommer frem til, om *en tidløs etik*.
- (7) Men selvom Løgstrup forudsætter, at fordringen udtrykker et absolut og tidløst krav, forankret i tilværelsens uforanderlige grundvilkår, bliver resultatet på den anden side en udpræget *nutidsrettet etik*, hvor der fokuseres på det umiddelbare møde med medmennesket her og nu (Asheim 1991, 12-13).
- (8) Efter mit skøn giver det god mening at betragte store dele af Løgstrups forfatterskab som båret af en *apologetisk målsætning*. Det er også den røde tråd i Ole Jensens *Historien om Løgstrup*. Det betyder, som nævnt under punkt 2, at de filosofiske refleksioner tjener en teologisk målsætning. Løgstrup ønsker at påvise, at den kristne forståelse af skabelsen og loven, de bærende teologiske temaer i Løgstrups forfatterskab, ikke er kristne særstandpunkter, men svarer til, hvad alle mennesker har mulig-

hed for at erkende. Den kristne forståelse af skabelsen og loven er med andre ord ifølge Løgstrup udtryk for en form for naturlig teologi og naturlig lovåbenbaring. Denne apologetiske målsætning synes speciel nærliggende, når man læser indledningen til *Den etiske fordring*. Løgstrup gør nemlig her rede for, at han med *Den etiske fordring* ønsker at påvise, at indholdet af Jesu etiske forkyndelse uden problemer kan oversættes til ikke-teologisk sprog, og at det her giver god mening: "rører ved noget i vor tilværelse" (Løgstrup 1956, 9). Senere kan Løgstrup hævde, at "buddet om kærlighed til næsten er det naturligste af alle bud" (Løgstrup 1971, 211). Og et væsentligt element ved Løgstrups tale om de "suveræne livsytringer" er tilsvarende, at skønt de ikke er specielt kristelige, men almenmenneskelige, lægger de ikke desto mindre en religiøs tydning nær (Løgstrup 1978, 211).

3. Vurdering af bærende elementer i Løgstrups etik

Selvom *Den etiske fordring* som nævnt blev læst af forbløffende mange det ganske tunge filosofiske og teologiske indhold taget i betragtning, betød det ikke, at dens budskab uden videre blev accepteret. Tværtimod udspandt der sig lige fra begyndelsen af en livlig debat om bogens indhold, en debat, som Løgstrup kommenterer i afslutningen på *Kunst og etik* (1961). Også senere har Løgstrups etiske tænkning givet anledning til mange spørgsmål og indvendinger, og den er blevet kritiseret – vel nærmest fra a til z – fra både teologisk og filosofisk hold. Jeg vil her præsentere nogle af de væsentligste spørgsmål og indvendinger, som er blevet fremført, samt nogle af de defensorater, som Løgstrup selv eller andre er fremkommet med.

- (1) Løgstrup projekt i *Den etiske fordring* er som nævnt at udfolde indholdet af Jesu etiske forkyndelse i en ikke-religiøs sprogdragt. Og dette forehavende lykkes tilsyneladende også i det store og hele. Men hen ad vejen røber Løgstrups sprogbrug ikke desto mindre, at den etik, som kommer til udtryk, hviler på religiøse præmisser, blandt andet at "livet er en gave" (Løgstrup 1956, 27-28, 47-48 og 134-135), hvilket ifølge Henrik Stangerup er udtryk for en religiøst farvet ontologi (Stangerup 1960, 42). Dette aspekt kommer ikke mindst til udtryk i sammenhæng med fordringens ensidige karakter (Løgstrup 1956, 141). Men denne indvending falder ifølge Svend Andersen til dels til jorden i og med, at de suveræne livsytringer indtager pladsen som det mest grundlæggende etiske fænomen (Andersen 1995, 71). For selv om de suveræne livsytringer efter Løgstrups opfattelse gør en religiøs tydning af tilværelsen nærliggende, er de ikke i sig selv udtryk for en religiøs tolkning, men derimod udtryk for en fænomenologisk analyse af tilværelsen.
- (2) Løgstrups analyser af tilliden som det etiske livs grundfænomen i *Den etiske fordring* gav lige fra begyndelsen af anledning til ikke blot kritik, men hovedrysten og kommentarer i retning af virkelighedsfjern naivitet. Men Løgstrups hensigt er som sagt at pege på, at tilliden er et elementært forhold, som mistilliden perverterer, ja, at tilliden er et så elementært fænomen, at det også er til stede i situationer, hvor vi slet ikke er opmærksomme på det (Stangerup 1960, 41-42; Løgstrup 1961, 229; Hansen 1998, 30-31; Andersen 1995, 60-61).
- (3) Nils Gunder Hansen indvender imod Løgstrups karakteristik af fordringen som tavs, radikal, ensidig, anonym og

uopfyldelig, at den hverken altid er tavs eller altid er uopfyldelig (Hansen 1998, 46-47). Og denne indvending har jeg vanskeligt ved at se, at Løgstrup kan komme om ved.

- (4) Det blev på et tidligt tidpunkt indvendt af blandt andet N.H. Søre, at Løgstrup med sin tale om, at fordringen udspringer af kendsgerningen, gør sig skyldig i den såkaldte “naturalistiske fejlslutning”, der går ud på, at man ikke kan udlede et ‘bør’ af et ‘er’, og at man altså ikke kan udlede en fordring af en kendsgerning (Søre 1958, 4). Denne indvending kom tydeligvis ikke bag på Løgstrup. Allerede i *Den etiske fordring* forudså Løgstrup den, men argumenterede med, “at fordringen på en højst umiddelbar måde giver sig af kendsgerningen” (Løgstrup 1956, 28 note 2). Og Johan B. Hygen påpeger med rette, at Løgstrups opfattelse på dette punkt udgør en refleks af hans ontologisk funderede etik (Hygen 1975, 197; Bexell 1986, 437). Løgstrup begrundede i *Norm og spontaneitet* yderligere dette ved at pege på, at der findes fænomener, som i sig selv rummer en etisk vurdering. Han taler i den forbindelse om etisk deskriptive fænomener. Tillid og sandfærdighed er eksempelvis noget godt og bør praktiseres, mistillid og ubarmhertighed er noget dårligt og kræver en særdeles god begrundelse for at blive praktiseret (Løgstrup 1972, 47).
- (5) Svend Andersen rejser spørgsmålet, om Løgstrup virkelig har ret i, at interdependensen stiller os i alternativet: omsorg eller ødelæggelse. Findes der ikke en tredje vej? (Andersen 1995, 62). Kunne hensynet til andre eksempelvis ikke medføre, at man måtte nedprioritere hensynet til et enkelt menneske, uden at denne nedprioritering kunne betegnes som ødelæggelse? Løgstrup ville næppe benægte dette, men ville formentlig hævde, at man derved havde bevæget sig fra den etiske fordrings til de sociale normers sfære.
- (6) Vender vi os nu til livsytringerne, hævder Niels Thomassen, at Løgstrups sondring mellem spontane og kredsende livsytringer er uklar. Thomassen synes nemlig at kunne påvise, at distinktionen mellem åbne og selvkredsende livsytringer ikke falder sammen med distinktionen mellem tillid og barmhertighed og så videre på den ene side og mistillid, ubarmhertighed osv på den anden side. Og han mener endvidere at kunne påvise, at disse to grupper af livsytringer heller ikke kan karakteriseres som henholdsvis gode og onde. “Dette rejser” – hævder Thomassen – “endelig spørgsmålene, om distinktionen mellem åbne og selvkredsende livsytringer har nogen etisk relevans, og hvad der bliver tilbage af Løgstrups oprindelige distinktion, dvs hvad er egentlig forskellen på tillid og mistillid, oprigtighed og uoprigtighed etc.” (Thomassen 1992, 218).
- (7) Hvad angår forholdet mellem fordring og livsytring, må man spørge, om der virkelig findes en suveræn livsytring, der svarer til alt, hvad fordringen pålægger os. Dette spørgsmål hænger blandt andet sammen med, at fordringen jo kræver, at vi anvender “indsigt, fantasi og forståelse” for at finde ud af, hvordan vi bedst varetager det andet menneskes liv. Dette refleksive element skulle man ikke synes kunne have megen plads i forbindelse med de suveræne og spontane livsytringer. Ikke desto mindre synes Løgstrup flere steder at tilkende refleksionen over, hvilken handling, som den suveræne livsytring skal udmønte

sig i, adskillig plads. Livsytringen minder altså på dette punkt mere om fordringen, end man umiddelbart skulle tro (Løgstrup 1967, 117; Løgstrup 1971, 222; Løgstrup 1982, 109; Grøn 2005, 34-35). Derimod synes der at være et misforhold mellem, at livsytringen har øjeblikkarakter mens fordringen kan kræve langsigtet, velovervejet og organiseret indsats. Også rent indholdsmæssigt kunne man spørge, om fordringen kunne kræve noget af os, som ingen livsytring kunne have gjort.

- (8) Og så endelig et par kommentarer til Løgstrups benægtelse af eksistensen af en kristen etik og hans udsagn om Jesu tavshed vedrørende konkrete etiske spørgsmål, de udsagn, som oprindeligt gav anledning til min hovedrysten. Hvad angår forestillingen om Jesu tavshed vedrørende konkrete etiske spørgsmål, tager Løgstrup efter min opfattelse åbenlyst fejl. Jesus udtalte sig både om ægteskab og skilsmisse, om skat til kejseren og meget andet. Derimod kan man efter mit skøn diskutere, hvor speciel den kristne etik er. Hvis man som Luther mener, at ikke blot de ti bud, men også Den Gyldne Regel og næstekærlighedsbudet er udtryk for den naturlige lov, må man give Løgstrup ret i, at i alle tilfælde centrale dele af den kristne etik ikke er speciel kristelig.

4. Rummer Løgstrups etik træk, der er relevante og værdifulde i det 21. århundrede?

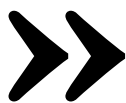
Hvis vi nu antager, at der kan gives gode svar på de fleste af de indvendinger, der er blevet fremført mod Løgstrups etik, eller at denne etik kan modificeres således, at indvendingerne ikke rammer dens kerneområde (jf. Duhem-Quine tesen), rummer Løgstrups etik så elementer, der må vurderes

som relevante og værdifulde her i det andet decennium af det 21. århundrede?

Grundtrækkene i Løgstrups etik blev, må man antage, udformet i tiden kort efter 2. Verdenskrig. Løgstrups tid – i alle tilfælde da *Den etiske fordring* var under udarbejdelse – var dermed meget forskellig fra vor: Der herskede endnu relativt faste normer for ret og galt. Forandringstakten i samfundet var langsom. Moralen var i store træk konventionel osv (Asheim 1991, 18). Det var denne samtid og dens problemer, som Løgstrup henvendte sig til, hvilket betyder, at Løgstrups tænkning fra en bestemt vinkel må kunne karakteriseres som moderne, hvilket blandt andet kommer til udtryk i titlen på Hans Hauges løgstrupdisputats *Løgstrup – en moderne profet* (1992).

Spørgsmålet er på denne baggrund, om Løgstrups etik eller bestemte aspekter ved den stadig kan siges at være relevante i den teologiske, filosofiske og samfundsmæssige kontekst, som kendetegner det senmoderne her i begyndelsen af det 21. århundrede. Hvis Løgstrups etik, sådan som han selv mener, er udtryk for noget alment og universelt, skulle man tro, at den også havde noget væsentligt at sige nu. Men overordnet set må man efter mit skøn konstatere, at Løgstrups etik tilsyneladende har tabt betydning i det senmoderne. Samtidig bliver centrale elementer i Løgstrups etik stadig fremhævet i sundhedsfaglige og også pædagogiske miljøer. Og teologer og filosoffer som Jakob Wolf lader sig stadig inspirere af Løgstrups tænkning (Wolf 2007, 13).

Et af Løgstrups centrale anliggender var tydeligvis at frigøre det enkelte menneske fra de konventionelle normer til selvstændig etisk stillingtagen. Men en sådan bundethed til konventionelle normer er næppe det største problem anno 2013. Ivar Asheim hævdede allerede i 1991, at der nu i alle lejre klages over mangel på faste

Hvor MacIntyre med flere fremhæver fællesskabets etisk formende betydning, betoner Løgstrup det universelle og almene perspektiv

normer. Og han fremholdt, at en etik med et så reduceret og utydeligt normativt indholde som Løgstrups i dag næppe vil kunne fungere som basis for den vejledning, som tiden mangler. Ikke uden grund er det, som tyskerne kalder “Normenfindung”, udarbejdelse af aktuelle og relevante moralske retningslinier, blevet et centralt tema i nyere etik (Asheim 1991, 19). Det synes altså ikke at være alle dele af Løgstrups etiske engagement, som uden videre er relevante i vor tid. Man må tværtimod spørge, om Løgstrups degradering af alle former for normer til menneskeskabte og ofte fejlagtige sociale normer er heldig.

Siden Løgstrup har den teologiske og filosofiske etiks fokus i kølvandet på Alasdair MacIntyres *After virtue* (1981) til en vis grad flyttet sig fra spørgsmålet om, hvordan vi skal handle, til hvilken slags personer, vi ønsker at være. Men denne forskydning i fokus synes ikke at være uden tilknytningspunkter i Løgstrups tænkning. Antropologien udgør et centralt tema i Løgstrups forfatterskab, hvilket blandt andet kom til udtryk i, at den første disputats om Løgstrup teologi netop havde antropologien som tema (Armgaard 1971). Løgstrups etik drejer sig, som vi har bemærket, ikke blot om, hvordan man skal handle mod andre, men også om, hvordan man skal forstå sit eget liv: Som sit eget livs suveræn eller som et skænket liv. Og Løgstrups overvejelser

over (positive) karaktertræk må siges at svare til den klassiske forståelse af dyder. Hertil kommer, at hvis det er sandt, at de suveræne og spontane livsytringer hører det skabte menneskeliv til, så er der sagt noget grundlæggende om, hvem vi er som mennesker. De er udtryk for, at menneskelivet i sig selv er af en vis beskaffenhed og har sin egen skabelsesgivne måde at fungere på (Nilsson 1980, 22).

Derimod er der et andet væsentligt element ved Alasdair MacIntyres og nyere protestantisk etik, som Løgstrups etiske tænkning står i modsætning til, nemlig det kommunitaristiske perspektiv. Hvor MacIntyre med flere fremhæver fællesskabets etisk formende betydning, betoner Løgstrup det universelle og almene perspektiv: Fordringen springer ud af interdependensen, som er et fælles og alment vilkår, og de suveræne livsytringer er det skabte livs gave til ethvert menneske.

Men dette fokus på det almene og universelle, denne moderne udgave af den klassiske *lex natura* – tanke, som er karakteristisk for Løgstrups etik, udgør ikke blot en modpol til kommunitaritetsetikken, men synes også med sin vægtlægning på det almenmenneskelige og generelle ideelt set at kunne danne udgangspunkt for en vis fælles etik i en pluralistisk og relativistisk præget kultur, hvor samfundet også på det etiske område trues af atomisering.

Løgstrup forudsætter, som vi har set, at interdependensen findes overalt og at fordringen derfor stiller sig og kan forstås overalt og ikke blot i en bestemt kulturkreds. Og de suveræne livsytringer melder sig ideelt set også i ethvert menneske og udgør det fundamentale, spontane etiske fænomen.

Endelig burde Løgstrups tanker om fælles idealdannelse også være et element, som samfundsdebattører og ansvarlige politikere kunne se med stor interesse på. Men Løgstrup har dermed tilsyneladende ikke rum for eller speciel sans for den tankegang, som vi møder hos Habermas, nemlig at vi kan finde frem til de etiske rette normer ved en herredømmefri samtale mellem alle berørte parter (Andersen 2003, 278; Fink 2005, 236).

Først og sidst burde netop de basale elementer i Løgstrups etik påkalde sig stor opmærksomhed, fordi de giver etikken og tilværelsen et stabilt og positivt fundament: Løgstrups påvisning af, at den etiske for-

dring som en moderne udformning af den naturlige lov og "den gyldne regel" melder sig i mødet med det andet menneske kunne udgøre en elementær og grundlæggende etisk konstant midt i det senmoderne livs mangfoldige og kaotiske valgsituationer, hvor intet normativt tages for pålydende (Fink 2005, 239). Og i den forbindelse er ikke mindst Løgstrups fastholden af den absolutte forskel mellem godt og ondt også værd at fremhæve: At tage hensyn til det andet menneske er godt og at tage hensyn til sig selv på det andet menneskes bekostning er ondt. Og denne absolutte forskel mellem godt og ondt er ikke op til os, men er ontologisk funderet i de suveræne livsytringer; og de samme livsytringer dokumenterer, at verden ikke slet og ret befinder sig i den ondes vold. Det betyder på den anden side ikke, at verden slet og ret er god, men Guds gode skabergerning gør sig i form af blandt andet de suveræne livsytringer stadig gældende her i verden (Wolf 2007, 53).

LITTERATUR

- Andersen, Svend (1995): *Løgstrup*. Frederiksberg: Anis.
- Andersen, Svend (2003): *Som dig selv. En indføring i etik*. Aarhus: Aarhus Universitetsforlag.
- Armgaard, L.-O. (1971): *Antropologi. Problem i K.E. Løgstrups författarskap*. Lund.
- Asheim, Ivar (1991): *Øyet og horisonten. Grunnproblemer i aktuell etikdebatt*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Bexell, Göran (1986): "Ethik in der Begegnung zwischen zwei Traditionen" i ZEE vol 4.
- Fink, Hans (2005): "Om det etiske og det moralske hos Løgstrup og Habermas. Løgstrup og moralfilosofien" i: *Løgstrups mange ansigter*, redigeret af Bugge, Böwadt og Sørensen. Frederiksberg: Anis.
- Grøn, Arne (2005): "Livsytring, person, situation. Løgstrup og subjektiviteten" i: *Løgstrups mange ansigter*, redigeret af Bugge, Böwadt og Sørensen. Frederiksberg: Anis.
- Hansen, Nils Gunder (1998): *En afgrund af tillid. Guide til Løgstrups univers*. København: Gyldendal.
- Hauge, Hans (1991): *Løgstrup. En moderne profet*. Spektrum.
- Heiene, Gunnar og Thorbjørnsen, Svein Olaf (2011): *Kristen etikk – en innføring*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Hygen, Johan B. (1975): "Løgstrupiana" i: *Norsk Teoloisk Tidsskrift*: 193-208.
- Jensen, Ole (2007): *Historien om K.E. Løgstrup*. Frederiksberg: Anis.

- Løgstrup, K.E. (1956): *Den etiske fordring*. København: Gyldendal.
- Løgstrup, K.E. (1961): *Kunst og etik*. København: Gyldendal.
- Løgstrup, K.E. (1962): "Kristendom uden skabelsestro" i: *Vindrosen*.
- Løgstrup, K.E. (1967): *Opgør med Kierkegaard*. København: Gyldendal.
- Løgstrup, K.E. (1971): "Etiske begrepp och problem" i: Gustaf Wingren (udg.) *Etik och kristen tro*. Lund: CWK Gleerup; København: Gyldendal; Oslo: Universitetsforlaget.
- Løgstrup, K.E. (1972): *Norm og spontanitet. Etik og politik mellem teknokrati og dilettantokrati*. København: Gyldendal.
- Løgstrup, K.E. (1978): *Skabelse og tilintetgørelse. Metafysik IV*. København: Gyldendal.
- Løgstrup, K.E. (1982): *System og symbol. Essays*. København: Gyldendal.
- Løgstrup, K.E. (1984): *Ophav og omgivelse. Metafysik III*. København: Gyldendal.
- Løgstrup, K.E. *Eksistensteologisk og religionsfilosofisk tolkning af Jesu forkyndelse* (utrykt manuskript).
- MacIntyre, Alasdair (1981): *After Virtue a study in moral theory*. London: Duckworth.
- Nilsson, Kristina (1980): *Etik och verklighetstolkning. En jämförande analys av Knud E. Løgstrups, Reinhold Niebuhrs och Keith Wards etiska åskådningar*. Uppsala.
- Sløk, Johannes (1980): "Loven" i: *Religion i krise. Etiske og religionsfilosofiske problemer 1*. Redigeret af H.C. Wind. København: Berlingske Forlag: 71-79.
- Stangerup, Henrik (1960): "En replik i diskussionen om den etiske fordring" i: *Perspektiv* 8: 40-44.
- Søe, N.H. (1958): "Den etiske fordring" i: *Dansk Teologisk Tidsskrift* nr. 1: 1-15.
- Thomassen, Niels (1991): *Filosofisk impressionisme. Temaer i K.E. Løgstrups filosofi*. København: Gyldendal.
- Wolf, Jakob (2005): *Naturlig kærlighed. Kritik af pligtetik og nytteetik*. Frederiksberg: Anis.

FORFATTEROPLYSNING

Kurt Christensen
 Menighedsfakultetet
 Katrinebjergvej 75
 8200 Aarhus N
 kl@teologi.dk
 +45 73 56 12 52

Kurt Christensen er
 Professor i etik og religionsfilosofi ved Menighedsfakultetet i Aarhus
 Professor II i systematisk teologi ved Fjellhaug Internasjonale Høgskole i Oslo

Artiklen er blevet underlagt
 redaktionsuafhængig fagfællebedømmelse.